

**«ԼՂՀ (ԱՐՑԱԽԻ) 25-ԱՄՅԱ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՁԵՌՔԲԵՐՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ
ԱՐԴԻ ՄԱՐՏԱՅՐԱՎԵՐՆԵՐԸ»**

միջազգային երիտասարդական գիտաժողով
15-18 սեպտեմբերի 2016թ.
Արցախ (ԼՂՀ), ք.Ստեփանակերտ

ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

**«25-ЛЕТИЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ НКР
(АРЦАХА):
ДОСТИЖЕНИЯ И СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ»**

международная молодёжная конференция
15-18 сентября 2016г.
Арцах (НКР), г.Степанакерт

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

ԱԵԳՄՄ-ՕՄՍԱ
ԵՐԵՎԱՆ-ԵՐԵՎԱՆ
2016

*Հրատարակության է երաշխավորվել Ստեփանակերտի Մեսրոպ Մաշտոց
համալսարանի Գիտական խորհրդի որոշմամբ
Рекомендовано к публикации решением Ученого совета
Университета Месроп Маштоц г.Степанакерта*

ՀՏԴ 94(479.25):32.001:342:06
ԳՄԴ 63.3 (53)+66.0+67.400
L 657

Խմբագրական խորհուրդ

ի.գ.դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ ակադ. **Գ.Ս.Ղազինյան** (նախագահ), փ.գ.դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ թղթ. անդամ **Ա.Ս.Սանասյան**, հ.գ.դ., պրոֆ. **Յ.Մ.Ավանեսյան**, պ.գ.դ., պրոֆ. **Վ.Ռ.Բալայան**, ի.գ.դ. **Վ.Վ.Գրուզդե**, ի.գ.դ., պրոֆ. **Ա.Յ.Խաչատրյան**, ք.գ.դ., պրոֆ. **Մ.Մ.Սարգսյան**, ք.գ.դ. **Ս.Ս.Մինասյան**, տ.գ.դ., պրոֆ. **Յ.Լ.Սարգսյան**, պ.գ.թ., դոց. **Ն.Է.Բաղդասարյան**, ք.գ.թ., դոց. **Խ.Ս.Գալստյան**, տ.գ.թ., դոց. **Ե.Ռ.Հայրիյան**, ի.գ.թ. **Ա.Յ.Հարությունյան**, ի.գ.թ., դոց. **Ա.Ա.Սանասյան**, ի.գ.թ., դոց. **Ս.Գ.Պետիկյան**

Редакционная коллегия

д.ю.н., проф., акад. НАН РА **Г.С.Казинян** (председатель), д.ф.н., проф., член кор. НАН РА **А.С.Манасян**, д.п.н., проф. **Г.М.Аванесян**, д.и.н., проф. **В.Р.Балаян**, д.ю.н. **В.В.Груздев**, д.ю.н., проф. **А.Г.Хачатрян**, д.п.н., проф. **М.М.Маргарян**, д.п.н. **С.М.Минасян**, д.э.н., проф. **Г.Л.Саргсян**, к.и.н., доц. **Н.Э.Багдасарян**, к.п.н., доц. **Х.С.Галстян**, к.э.н., доц. **Е.Р.Айриян**, к.ю.н. **А.Г.Арутюнян**, к.ю.н., доц. **А.А.Манасян**, к.ю.н., доц. **С.Г.Петикян**

L 657 «ԼՂՀ (Արցախի) 25-ամյա պետականության ձեռքբերումներն ու արդի մարտահրավերները» միջազգային երիտասարդական գիտաժողովի կյութերի ժողովածու – Եր.: ԱԵԳՄՄ, 2016, 320 էջ:

Ժողովածուում ներառված են «ԼՂՀ (Արցախի) 25-ամյա պետականության ձեռքբերումներն ու արդի մարտահրավերները» խորագրով միջազգային երիտասարդական գիտաժողովի կյութերը:

В сборнике включены материалы международной молодежной научной конференции «25-летие государственности НКР (Арцах): достижения и современные вызовы».

ՀՏԴ 94(479.25):32.001:342:06
ԳՄԴ 63.3 (53)+66.0+67.400

ISBN 978-9939-1-0465-2

© Արցախի երիտասարդ գիտնականների և
մասնագետների միավորում, 2016

ԱՐՅԱՆԻ ԵՐԿԱԹԵՂԱՐՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՇՈՒՐՁ. ՔԱՐԵ ՄԱՐԴԱԿԵՐՊ ԿՈԹՈՂՆԵՐԸ

ՆժԴԵԻ ԵՐԱՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱՎ հնազանդության և
ազգագրության ինստիտուտ, պ.գ.թ.
nidehyan90@yahoo.com

Արցախի քարե մարդակերպ կոթողները երկրամասի նախաքրիստոնեական մշակույթի կարևոր բաղկացուցիչներից են: Այս տարածքը խորհրդային տարիներին հայտնի պատճառներով բավարար չափով չի ուսումնասիրվել¹: Եղած հետազոտություններն էլ ակնհայտորեն քաղաքականացված են: Սա վերաբերում է նաև մարդակերպ կոթողներին, որոնք ադրբեջանական որոշ հետազոտողներ ներկայացրել են որպես աղվանական² փորձելով դրանց տարածվածությունը հատկապես Արցախում դիտել որպես աղվանական էթնոմշակութային սուբստրատի առկայություն: Ուստի այդ հուշարձանների հետազոտությունը, նրանց հստակ ժամանակագրության և էթնոմշակութային պատկանելության խնդիրների քննությունը ներկայացնում է ոչ միայն գիտական հետաքրքրություն, այլև հնարավորություն է տալիս մերժել ադրբեջանական զեղծարարությունները:

Կոթողները թեև առանձին օրինակներով հայտնի են դարձել դեռ անցած դարի 60-ական թվականներին, սակայն նրանց տեխնիկական, պատկերագրական, իմաստաբանական քննությունը, նրանց ժամանակագրությունը և հնարավոր էթնոպատկան խնդիրները մնում էին չմանրամասնված, հաճախ էլ՝ ուղղակի չլուծված: Արցախի ազատագրական պատերազմի արդյունքում Նոր հնարավորություններ ստեղծվեցին նաև տարածաշրջանի հնագույն պատմության և մշակույթի հետազոտության համար: Մարդակերպ կոթողների ֆիզիկական մատչելիությունն այն էական իրողությունն ու հանգամանքն էին, որոնք հնարավորություն ստեղծեցին իրականացնել դրանց մանրամասն նկարագրությունը, չափագրումը, լուսանկարումը, ինչպես նաև պատմամշակութային միջավայրի հետազոտությունը:

Կոթողների թիվն, ըստ այսօր ունեցած տվյալների, հասնում է 22-ի: Ֆիզիկապես մեզ հասանելի է եղել 20 կոթող, երկուսի մասին տեղեկություն ենք քաղել լուսանկարներից և Հ. Պետրոսյանի դաշտային օրագրից: Այս կոթողները լայնական կտրվածքում մոտավորապես ուղղանկյուն, տափակ երկայնական սալեր են, որոնք երկու հորիզոնական լայն ակոս-գոտիների միջոցով բաժանվում են երեք մասի՝ «առանձնացնելով» մարմնի

¹ Պետրոսյան Հ., Մշակութային էթնոցիֆն Արցախում (մշակութային ժառանգության բնակարարացման մեխանիզմը), Ադրբեջանի պետական ահաբեկչությունը և էթնիկական գոտիների քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղի դեմ, Շուշի, 2010, էջ 137-148:

երեք մասերը՝ գլուխը, որը զբաղեցնում է ամբողջ կոթողի մեկ երրորդից մի փոքր քիչ ծավալ, իրանը և գոտկատեղից ներքևի հատվածը: Իրանից ներքևի հատվածը սովորաբար թեթև հղկվում էր: Այն նախատեսված է եղել հողի կամ հատուն կիմքի մեջ դնելու համար: Կոթողներն ունեն մոտավորապես 30-60 սմ լայնություն, 120-160 սմ (եզակի դեպքերում մինչև 2 մ), բարձրություն և մոտավորապես 20 սմ հաստություն: Հայտնի բոլոր կոթողները պատրաստված են կրաքարից, որի ընդարձակ նստվածքները և հին մշակումների հետքերով հանքերը լայնորեն տարածված են Արցախի արևելյան նախալեռներում: Կարելի է փաստել, որ արցախյան կոթողների պատկերագրությունը խիստ սխեմատիկ է, ժլատ, ակնհայտորեն չեն պատկերվում մարմնակազմական շատ մանրամասներ, թեև դրանց «առկայությունը» ենթադրելի է:

Արցախի քարե մարդակերպ կոթողների ուսումնասիրությունն անհնար է առանց համեմատական նյութի և զուգահեռների քննության: Այս առումով ներկա քննության կարևոր տեսական և մեթոդաբանական ասպեկտներից մեկն էլ արցախյան կոթողներն ընդարձակ առաջավորասիական մշակույթային համատեքստ մտցնելն է՝ պահելով ժամանակային սկզբունքը: Առաջավոր Ասիայում և Եվրասիական տափաստաններում քարե մարդակերպ կոթողները երևան են գալիս սկսած մ.թ.ա. 4-3-րդ հազարամյակներից: Քարե մարդակերպ կոթողները առավել ակտիվ սկսում են տարածվել մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջում և 1-ին հազարամյակի սկզբում, ինչն, ըստ երևույթին, կապված է վաղիրանական ցեղերի, հատկապես կիմմերա-սկյութական ցեղերի տեղաշարժերի հետ:

Առաջին մարդակերպ կոթողները հայտնաբերվել են Մարտակերտի տափաստանային մասի մի շարք վայրերից: Այսօր դրանց կուտակումներ կան Արցախի Տիգրանակերտի, ինչպես նաև վերջինից ոչ հեռու գտնվող Գյավուրկալա բնակատեղիի շրջակայքում: Այս միջավայրից մի քանի կոթող դեռևս խորհրդային տարիներին տեղափոխվել է Արցախի պետական և Մարտակերտի պատմա-երկրագիտական թանգարաններ, իսկ մի մասը շարունակում է ընկած մնալ բաց դաշտում¹:

Կարելի է նշել, որ կոթողների տեղագրությունը շատ բազմազան չէ: Հայտնաբերման օջախները կարող ենք դասակարգել ըստ հետևյալի՝

- ա. Մարտակերտ (Բախշուն թափա),
- բ. Սեյսուլան,
- գ. Կարմիրավան,
- դ. Ճանկաթաղ,
- ե. Գյավուրկալա և շրջակայք

¹ **Երանյան Ն.**, Արցախի քարե մարդակերպ կոթողները, ԵՊՀ ՈւԳԸ Գիտական հոդվածների ժողովածու, հտ. 3, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2012, էջ 168-172, **Երանյան Ն.**, Մարտակերտի քարե մարդակերպ կոթողները (պատկերագրությունը և տիպաբանությունը), Հայ գրատպության 500-ամյակին և ԵՊՀ ՈւԳԸ հիմնադրման 65-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի հոդվածների ժողովածու, հտ. 4, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2013, էջ 110-113:

գ. Սալահիլու:

Սրանք այն հիմնական օջախներն են, որտեղ պատրաստվել և կանգնեցվել են այս կոթողները: Պետք է նշել, որ ինչպես նախկինում հայտնաբերված, այնպես և նորահայտ կոթողներից որևէ մեկը ներկայումս իր նախնական կանգնեցման վայրում (in situ) չէ: Սակայն մի բան ևս ակնհայտ է. ամենայն հավանականությամբ կոթողներն իրենց երկրորդական օգտագործման վայր շատ հեռվից չեն տեղափոխվել:

Քննության առնելով և համադրելով Արցախի քարե մարդակերպ կոթողների հայտնաբերման տեղեկությունները, կարող ենք փաստել, որ կոթողները հայտնաբերվել են ծովի մակերևույթից մինչև 500 մ բարձրության վրա: Այսինքն՝ այս գոտին, որտեղից հայտնաբերվել են կոթողները, ամբողջությամբ համապատասխանում է Արցախի մարգագետնա-տափաստանային գոտուն: Բոլոր թվարկված օջախները գտնվում են հաչեն-նագետի ներքնահովտում (այնտեղ, ուր գետը դուրս է գալիս տափաստան) կամ նրա շրջակայքում: Ուսումնասիրվող տարածքը զբաղեցնում է Փոքր Կովկասի հարավարևելյան հատվածը՝ ընդգրկելով Կուր-Արաքսյան դաշտավայրի արևմտյան մասը՝ Արցախի տափաստանի արևելյան հատվածը և նրանից արևելք ընկած Միլի տափաստանի ծայր արևմուտքը¹:

Կարելի է նշել, որ ինչպես մոտ զուգահեռների քննությունը, այնպես և քննարկվող կոթողների պատկերագրական որոշ դետալներ (ձեռքերի դիրքը, դաշույնների տիպը, եղջերագավաթի բացակայությունը) և քանդակման տեխնիկան (ուսերի և վզի բացակայություն, «փակ աչքեր» և այլն), հիմք են տալիս կոթողները թվագրել մ.թ.ա. 8-րդ դարի վերջերից մինչև մ.թ.ա. 6-րդ դարի սկիզբն ընկած ժամանակով: Այս ժամանակագրական միջակայքը չի ենթադրում նշված դարերի ընթացքում նրանց անընդմեջ գոյությունն այս շրջաններում: Ներկա քննությամբ սահմանել ենք վերին և ստորին ժամանակագրական սահմանները, որում այս կոթողները կարող էին կանգնեցված լինել:

Քանդակի տեխնիկական համեստ զինանոցը, պատկերագրական սխեմատիզմն ու «ժլատությունը» հնարավորություն են տալիս հավաստել, որ ի դեմս արցախյան կոթողների, գործ ունենք մի ընդարձակ պատմամշակութային երևույթի նախնական դրսևորման հետ: Այս տեսակետից ուշագրավ են հատկապես այն նմանությունները, որ առկա են կիմմերական և վաղ սկյութական կոթողների միջև: Կարծում ենք, սա բավարար հիմք է տալիս ենթադրել, որ արցախյան կոթողները վերաբերում են բավական ընդարձակ տարածություն ընդգրկող քարե մարդակերպ կոթողների վաղ խմբին: Հավանական է, որ Արցախում այս կոթողների

¹ Ինչպես հայտնի է Արցախի տափաստանը և սրանից արևելք Միլի տափաստանը զբաղեցնում են Կուր-Արաքսյան ընդարձակ դաշտավայրի մի մասը՝ գրավելով Կուրի աջափնյակը: Կուր-Արաքսյան դաշտավայրն իր հերթին ամենամեծն է այս շրջանում: Այն հանդիսանում է ընդարձակ Արևելա-Անդրկովկասյան դաշտավայրի մի մասը, որն սկսում է Ալազանի ստորին հովիտից: Կուր-Արաքսյան դաշտավայրի մակերեսը՝ Մինգեչաուրից մինչև Կասպից ծով ափելի քան երկու մլն. հեկտար է:

հայտնվելը կարող էր կապված լինել կիմմերների և սկյութների Առաջավոր Ասիա առաջին ներթափանցման հետ, ինչը սկսել է մ.թ.ա. 8-րդ դարից:

Քանի որ չի հաջողվել արցախյան կոթողները վավերացնել իրենց կանգնեցման նախնական վայրում, նրանց գործառույթի հարցը պարզելու համար հարկավոր է դիմել զուգահեռ նյութի հետ համեմատական քննությանը: Կարելի է եզրակացնել, որ Արցախից հայտնաբերված կոթողները ամենայն հավանականությամբ, հանդիսանում էին գերեզմանաքարեր, և/կամ պաշտամունքային այլ սիմվոլներ, որոնք պատվանդանի մեջ կամ առանց պատվանդանի տեղակայված էին դամբանաբլուրի գագաթին կամ սրբարանի կենտրոնում, չի բացառվում՝ նաև հիմնահողային թաղումների վրա: Այս կոթողները զուտ գերեզմանաքարեր լինելուց բացի, գուցե ունեցել են այլ գործառույթ ևս: Քանի որ կոթողները այս կամ այն կերպ հարաբերվել են քոչվոր կենսակերպ վարող ցեղերի հետ, ովքեր, մշտական բնակավայր չունեին, ուստի դրանք ինչ որ առումով նաև «սահմանաքարի», բաց դաշտում տարածքի կողմնորոշման և որոշակի ցուցիչի դեր նույնպես կարող էին կատարել: Այս կոթողները կանգնեցվել են կոլեկտիվի որևէ անդամի մահվան դեպքում: Հավանաբար խոսքը գնում է մարդու մասին, ով սոցիալական բարձր խավի է պատկանել:

Ամփոփելով կարող ենք նշել, որ Արցախի կոթողների դեպքում գործ ունենք մի մշակութային երևույթի հետ, որի կերտողները մի կողմից առնչվում են Հայկական լեռնաշխարհի և Առաջավոր Ասիայի ստակյաց մշակութային կրողների, մյուս կողմից քոչվորական տնտեսաձևի հետ: Այսինքն սկսած երկաթի դարից, Հայկական Լեռնաշխարհում ձևավորվել է մշակութային մի ուրույն ենթագոտի, որն ընդգրկել է պատմական Հայաստանի Արցախ և Ուտիք նահանգները: Քննարկվող մարդակերպ կոթողները ընդամենը մեկն են այդ գոտու յուրահատուկ հատկանիշներից:

Լժոյքի երանյալ

ԱՐՑԱՒԻ ԵՐԿԱԹԵՂԱՐՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՇՈՒՋ. ԱՐՑԱՒԻ ԶԱՐԵ ՍԱՐԴԱԿԵՐՊ ԿՈԹՈՂՆԵՐԸ

Բանալի բառեր՝ *Արցախ, մարդակերպ կոթող, Մարտակերտ, Տիգրանակերտ*

Առաջավոր Ասիայում և Եվրասիական տափաստաններում քարե մարդակերպ կոթողները երևան են գալիս սկսած մ.թ.ա. 4-3 հազարամյակներից, որոնք առավել ակտիվ սկսում են տարածվել մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջում և 1-ին հազարամյակի սկզբներում: Մ.թ.ա. 2- 1-ին հազարամյակի առկա նյութերով Հայաստանը առանձնանում է որոշակի բազմազանությամբ և կարելի է ենթադրել, որ այդ բազմազանության մի դրսևորումն էլ արցախյան կոթողներն են: Սույն հոդվածի հիմնական

Նպատակն է ներկայացնել Արցախի դաշտային շրջաններից հայտնի 22 քարե մարդակերպ կոթողները, նրանց պատկերագրությունը, ժամանակագրությունը և գործառույթը:

Нжде Еранян

**О КУЛЬТУРЕ АРЦАХА В ПЕРИОД ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА:
АНТРОПОМОРФНЫЕ КАМЕННЫЕ ИЗВАЯНИЯ АРЦАХА**

Ключевые слова: *Арцах, Антропоморфные изваяния, Мартакерт, Тигранакерт*

Каменные антропоморфные изваяния появились в передней Азии и Евразийских степях начиная с 4-3 тысячелетий до н.э., и с большей интенсивностью распространились в конце 2-ого, начале 1-ого тысячелетий до н.р. Армения отличается наличием многообразия материалов 2-1 тысячелетия до н.э. и можно предполагать, что одним из проявлений данного многообразия являются арцахские изваяния. Основной целью данной статьи является представление 22 антропоморфных каменных изваяний, их иконографию, хронологию и функцию, которые найдены на территории равнинного Арцаха.

Nzhdeh Yeranyan

**ON CULTURE OF ARTSAKH DURING THE IRON AGE:
ANTHROPOMORPHIC STONE SCULPTURES OF ARTSAKH**

Key words: *Artsakh, anthropomorphic stelae, Martakert, Tigrankert*

Anthropomorphic stone stelae are appearing in Southwestern Asia and Eurasian steppes from 4-3th centuries BC and most actively started spreading at the end of the 2-1st century BC. With the existing materials of 2-1st centuries BC Armenia distinguishes with some diversity and it can be assumed that Artsakh stelae are manifestation of this diversity. The main purpose of this article is presenting 22 anthropomorphic stone stelae, their iconography, chronology and function which are found in the territory of Artsakh plain.